

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

ISSN: (E) 2181-1784

Exact sciences

Natural sciences

Engineering sciences

Pedagogical sciences

Social and Human sciences

Philological sciences

Philosophy sciences

Economic sciences

**VOLUME 4
№07
2024**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

**VOL. 4 / ISSUE 7
ISSN 2181-1784**

**July
2024**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Dr. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of “Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. NODIRAKHON R. NISHONOVA

Doctor of Philosophy,
Head of the Department “Philosophy and National idea” of Tashkent State Technical University

PhD. LAZIZ A. TURAEV

Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences, Head of the Department for the organization of research activities of students of TSUOS

Dr. KHOLMUMINOV JAFAR MUHAMMADIEVICH

Doctor of Philosophical Sciences (DSc)
Professor of the department of "Source Studies and Hermeneutics of Sufism" of Tashkent State University of Oriental Studies. Professor at the Antique World International Academy of Sciences

PhD. FARHOD L. USMONOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences, Senior lecturer of the Department of Social Humanities of Tashkent State University of Economics

Dr. AZAMAT B. KHAYRIDDINOV

Candidate of Economic Sciences
Associate professor of Karshi Institute of Engineering and Economics

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIBOVA

Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast Asian Languages of Tashkent State University of Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

PhD. AZIZA A. SHAYUSUPOVA

Candidate of Pedagogical Sciences Associate professor of the department of Pedagogy and Psychology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. IMAM K. WAHYUDI

Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and Faculty Member, Faculty of Teacher Training and Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ALISHER N. NAZAROV

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. PHOOL BADAN

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. METIN ORBAY

Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM

Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA

Candidate of Philosophical Sciences Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

PhD. CHJAN KONG

School of Humanities and Communication, Zhejiang University of Finance and Economics

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in economics Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD) In Economics Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. NAUMENKO A. OLEG

Candidate of Philosophical Sciences Associate Professor of the Department of Social Sciences and Technologies, National Research Technological University MISIS, Moscow, Russia

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИДА ИЖТИМОЙ БОРЛИҚ МАСАЛАЛАРИ

Асрор Мухамедов

Фаласфа фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Ижтимоий фанлар факультети декани

Алфраганус университети

<https://orcid.org/0009-0007-9499-5828>

АННОТАЦИЯ

Юсуф Хос Ҳожиб фалсафий меросида ижтимоий муаммолар ва уларни оқилона ҳал қилишига қаратилган қатор фикрлар мавжуд. Аллома ўз давридаги мавжуд воқеликка теран нигоҳ билан қарайди ва маълум бир маънодаги ўзининг концепциясини ишлаб чиқади. Жамиятдаги ижтимоий муаммоларни англаш учун аввало, инсонларнинг тушуниши кераклигини тақидлайди.

Калим сўзлар: Юсуф Хос Ҳожиб, давлат, фалсафа, жамият, адолат, инсон қадри, борлик, билиш.

ABSTRACT

The philosophical heritage of Yusuf Khos Hajib contains a number of ideas aimed at solving social problems and their rational solution. Alloma looks deeply at the existing reality of his time and, in a certain sense, develops his own concept. He emphasizes that in order to understand social problems in a society, one must first understand the people.

Key words: Yusuf Khos Hajib, state, philosophy, society, justice, human values, existence, knowledge.

КИРИШ

Юсуф Хос Ҳожибнинг ижтимоий фалсафий концепциясида уйғунлик ва муроса ётади. Унинг ҳозирги замон файласуфларига ҳам, адибларига ҳам, табибларига ҳам, олим ва фозилларига ҳам, чорвадорларига ҳам, дехқонлари-ю ҳунармандларига ҳам, муаллиму мураббийларига ҳам, астроному математикларига ҳам, хуллас, барча-барчага айтадиган гапи бор. Файласуф олим Абдуқодир Зоҳидий ижтимоий борлиқнинг уйғунлаштириб турувчи, барча элементларни бирлаштириб турган субстрат масаласида шундай ёзади: “Борлиқнинг бирдан-бир масъули, қудратли субъекти, субстрати – одам, жамият, давлат бўлиб, уларнинг олий мужассами ҳоқон – элигдир. Элиг дунёни, одамлар, жамият, давлатни тузувчи, курувчи, қонун берувчи, эзгу, юксак мақсадлар, нишонларга, баҳт-саодат, фаровонликка йўналтирувчи куч-қудрат

соҳибидир”¹. Юсуф Хос Ҳожибининг ўз даври учун анча прогрессив бўлган фикрлар – инсон қадри масаласининг устувор қўйилгани ва ушбу қадриятнинг детерминантлиги масаласи бўйича концептуал фикрлар илгари сурилгани билан ҳам ҳозирги қунда қадрлидир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Замонавий фалсафий, сиёсий ва хуқуқий концепцияларда инсон хуқуқ ва эркинликлари масаласи тобора чуқурлашиб бормоқда. Ўзбекистонда ҳам инсон қадри миллий ғоя даражасига кўтарилиб, бутун давлат бошқаруви тизими инсон манфаатлари учун йўналтирилмоқда. Жумладан, мазкур масалага тўхталган Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев шундай деган эди: “Албатта, инсон қадри биз учун қандайдир мавҳум, баландпарвоз тушунча эмас. Инсон қадри деганда, биз, аввало, ҳар бир фуқаронинг тинч ва хавфсиз ҳаёт кечиришини, унинг фундаментал хуқуқ ва эркинликларини таъминлашни назарда тутамиз.

Инсон қадри деганда, биз ҳар бир фуқаро учун муносиб турмуш шароити ва замонавий инфратузилма ташкил этишни, малакали тиббий хизмат қўрсатиш, сифатли таълим, ижтимоий ҳимоя тизими, соғлом экологик муҳит яратиб беришни тушунамиз. Бу мақсадга эришиш учун эса дунёдаги ноёб демократик тузилма бўлган маҳалла институтининг катта имкониятларидан самарали фойдаланиш, унинг ваколатларини янада кенгайтириш, пировард натижада маҳаллани жамиятимизнинг ҳал қилувчи бўғинига айлантириш вазифасини ўз олдимизга қўймоқдамиз”².

Давлатимиз раҳбари томонидан ишлаб чиқилган концептуал ёндашув бундан минг йиллар авлод-аждодларимиз томонидан ижод қилинган инсон қадрини улуғлаш ғояларига ҳамоҳангдир. Бу эса Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг чуқур фалсафий моҳияти, буюк алломаларимизнинг маънавий меросига таянишини қўрсатиб беради. Шу билан биргаликда бугун янгилик сифатида майдонга чиқаётган ғоя ва ёндашувлар аслида буюк бобокалонларимиз томонидан яратилган асарларда қайд этилгани, бу эса миллий маънавий меросимизни чуқур ўрганиш орқали ижтимоий тараққиётга ижобий таъсир қўрсатишими мумкинлигини намоён қилмоқда.

У ўз даврининг етук файласуфи, олими, фозили, давлат арбоби, фан ва маданият ҳомийси, ҳаётнинг энг майда икир-чикирларидан тортиб осмон жисмларининг сирларигача тушуниб етган баркамол киши эди. Албатта, унинг

¹ А.Зоҳидий. Юсуф Хос Ҳожиб давлатчилик фалсафий таълимотининг негизлари.// Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Кутадғу Билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020 йил. – Б. 154.

² <https://xs.uz/uzkr/post/inson-qadri-biz-uchun-qandajdir-mavhum-balandparvoz-tushuncha-emas-president> - «Инсон қадри биз учун қандайдир мавҳум, баландпарвоз тушунча эмас» — Президент

дунёқараши, фаннинг турли соҳаларидағи тушунчаси, ҳаётни билиши ўша давр ижтимоий тузум шарт-шароитлари билан чегараланганди.

Мутафаккирнинг гносеологик назарияси объектив идеализмга асосланган бўлиб, билим зеҳннинг маҳсули сифатида талқин қилинади, ақл, идрок бирламчи, билим эса унга боғлиқ, иккиламчи ҳодиса сифатида қаралади. Шунинг учун ҳам инсон билимсиз туғилади, сўнг ўрганади. Зеҳн эса табиатга қўшилиб яратилади, уни инсон ўрганмайди, у азалдан инсон табиатига сингдирилган бўлади, билиш, ўрганиш қобилиятининг туб илоҳий асоси саналади³. Дунё миқёсида маънавий ҳаёт ҳам барча жабҳалар каби турли қарама-қаршиликлар генерация ва дегенерация даврларини бошдан ўтказади. Маълум бир босқичда маънавий ҳаётда умуман янги ғоялар кириб келиб эскиларини яксон қилса, маълум бир даврда ана шу эски мафкуралар тикланади. Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистонда миллий ва диний қадриятлар қайта тикланиши кузатилди. Айниқса, диний идентификация қилиш жараёни шиддат билан амалга ошиди. Ўтган қисқа давр ичида ҳам диний соҳадаги ривожланиш турғунлик даврлари билан кечган бўлса-да, ўтган йиллар давомидаги ўзгаришларнинг энг ёрқини диний ўзликни англаш билан боғлиқ равишда намоён бўлмоқда. Юсуф Хос Ҳожиб диний қарашлари бугунги шароитда ижтимоий тараққиёт ва диний ўзликни англашни уйғунлаштириши мумкин. Унинг объектив идеализмининг концепцияси моҳиятан дунёнинг асосини инсон онгидан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда ғайритабиий руҳий ибтидо (Аллоҳ) бошқаради, деб ҳисоблайди. Фалсафий фанлар тараққиёти давомида Афлотун, Платон, Прокл, кейинчалик Лейбниц, Шеллинг ва Гегеллар объектив идеализм концепциясини такомиллаштириб бордилар. Гегелнинг фикрича: “Фалсафанинг мундарижаси, унинг истаклари ва қизиқишлари дин билан айнандир, сўнгисининг предмети абадий ҳақиқат, худо ва унинг моҳиятидир. Фалсафа қачонки диннинг моҳиятини тушуна олгандагина, ўзининг моҳиятини тушуна олади. Шу билан бирга фалсафий жиҳатдан ўз-ўзини тушуниш, динни тушуниш ҳамдир”⁴. Шу билан биргаликда ижтимоий муносабатларда давлатнинг ўрни ҳам мавжуддир. Чунки “Давлат инсонларнинг ҳуқуқий мажбуриятларини белгиласа, дин уларнинг ички дунёси қоидаларини белгилайди. Ўз-ўзидан кўриниб турибдик, дин ҳукмронлик қилиши керак эмас”⁵. Шу билан биргаликда ҳар бир сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий жараён ва ҳодисаларни илоҳийлаштириш, улардан

³ Каримов Қ. Илк бадиий достон. – Т., 1976.

⁴ Hegel G. W. F. Sämtliche Werke. Hrsg. von G. Lasson. Leipzig, 1911 ff. 29.

⁵ М.Ф.Овсянников. Гегель. “Мысл”. – Москва. 1971. – С. 193-194

қандайдир диний атрибулар излаш, жамият ҳаётидаги объектив тараққиёт қонунларини рад этишга уриниш мамлакат тараққиётининг қушандасидир.

Ўзбекистоннинг маънавий ривожланиш босқичида диний асосларга кўра қарама-қаршилик келтириб чиқариш ҳолатлари учраб турибди. Жумладан, диндорлар томонидан бошқа дин вакиллари, айниқса диний эътиқодга эга бўлмаган жамият аъзоларини қистовга олиш ҳолатлари учраб турибди. Бу каби салбий ҳолатларнинг олди олинмаса келгусида катта ижтимоий ларзалар юзага келиши мумкин. Шу сабабли ҳам диний масалаларга ҳам дунёвий илм нуқтаи назаридан ёндашув зарур бўлиб қолмоқда.

Мутафаккирнинг худо ҳақидаги тасаввури тасаввуф таълимотига асосланган. Табиатда мавжуд жамийки нарсалар воҳид худодан, унинг белгисидан далолат беради, ҳамма нарсаларни у яратган ва ҳар бир яратган нарсасининг ўзига хос белгилари мавжуд, у олдан ҳам, ортдан ҳам, остдан ҳам, устдан ҳам, сўлдан ҳам, ўнгдан ҳам эмас, у ҳам азал, ҳам охир. Шунингдек, ўринни у яратган, унинг ўрни ҳам йўқ, усиз ўрин ҳам йўқ.

Унинг бу пантеистик таълимотига кўра, худо бутун табиатга сингиб кетган бўлиб, табиатдан ташқари қандайдир руҳий қудрат мавжудлиги ҳақидаги ўта идеалистик қарашга нисбатан бироз илғоррок.

Исломнинг Марказий Осиёда мустаҳкамланган бир даврда ёзилган Юсуф Хос Ҳожибининг асарида теизм руҳи равшан кўриниб туради. У Оллоҳни эътироф қилиш ва дин, шариат йўлини бир дам унутмасликка тарғиб қиласиди. Лекин дунёвий, ҳаётий масалаларда, ҳаёт учун кураш масалаларида динга муте бўлиб қолмасликка, дунёвий тадбирларни диний эътиқодга қурбон қилиб юбормасликка чақиради. Диннинг ўзи ҳам дунёдан воз кечиши тарғиб қилмайди, оламдан юз ўтириб тарки дунё қилиш бетайинлик, унда дунё бир бўш нарса бўлиб қолади. Дунё неъматларидан воз кечмаслик, ундан баҳраманд бўлиш ва бошқаларни ҳам баҳраманд этиш лозим, қуруқ тоат-ибодат қилиш билан Оллоҳ қарамига эришиб бўлмайди, деб ҳисоблайди. Энг аввал тўғри, адолатли, инсофли бўлиш, билим ва заковатга тинмай интилиш керак, деган таълимотни изчиллик билан илгари суради:

Оlam xalқi қiшloқ, shaҳarni қўyиб,
Turiб tokқa чиқsa оғir юк чекиб.
Buzулгай olam, barча қolгай қuruk,
Odam боласидан кесилгай уруғ.⁶

Юсуф Хос Ҳожибининг жамият ҳақидаги қарашлари ҳам диққатга сазовор. У бу масалада Форобий, Ибн Сино фикрларига қўшилмаган, яъни,

⁶ Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Кутадғу билиг”. – Т.: Фан, 1971.

у жамиятда ҳамма табақаларни баробар бўлиши мумкин, деган ғояга қарши чиққан. Унинг фикрича, жамиятда ҳар бир табақа ўз вазифасини сидқидилдан бажарса, ўшандагина жамият гуллаб – яшнайди. Юсуф Хос Ҳожиб бу борада субстанционал концепция тарафдори бўлган. Яъни инсоннинг ижтимоий сифатлари туғма ҳарактерга эга бўлиб, унинг умри давомида ўзгармайди. Бу ғояни фалсафа фанлари номзоди А.Зоҳидов ҳам ёқлади.

Аллома жамият аъзоларининг барчасини дўстликка, дехқонларга, чорвадорларга, хунармандларга ҳурмат билан муносабатда бўлишга чақиради, чунки улар одамларни едириб, кийдирадилар, деб тушунтиради. Юсуф Хос Ҳожиб инсонпарвар сифатида хон ва бекларнинг золим ҳукмронлигини, халқни эзиб, уларга зулм ўтказишини, инсон ҳуқуқларини топтаб, камситишларини танқид қиласи. У бойларни камбағалларга нисбатан муруватли бўлишга, хайр-эҳсон қилишга чақиради. Жамиятдаги тенгсизлик ва адоватни кўриб, уларни ўзаро бирлаштиришга, маънан ва идрокан яқинлаштиришга интилади.

Унинг тахминича, табақалар ва синфлар ўртасидаги тенгсизлик, давлат бошқаруви инсонпарварлик йўлига ўтса, ижтимоий адолат қарор топсаннина барҳам топиши мумкин. Давлат бошқарувидаги масалаларни ҳукмдор одилона ҳал этса, достон қаҳрамони Кунтуғди сингари бой ва бекларга ажратмай, уларга бир хилда қараб, одилона иш юритишини истайди. Давлат ҳукмдори қонунларга таянган ҳолда одилона давлатни бошқарса – идеал давлат бўлади, деб таъкидлайди. Одил ҳукмрон ўқимишли, ақлзаковатли, тафаккурли ва ҳар томонлама етук бўлиши, давлат бошқарувида фан янгиликларига таяниши кераклиги ҳақида фикр юритади. Бу ғоя Форобийнинг фалсафий қарашларида ҳам мавжуд.

Бу асар биринчи навбатда ҳукмдор табақага, бекларга, зодагонларга мўлжалланган ва ўшаларга тўғри йўлни кўрсатиш мақсад қилинган эди.

Адаб асарининг фалсафий қиммати юқори бўлиб, ундаги ҳар бир қирра, воқеалардаги ҳаётийлик ва аллома орзу-умидлари билан ўзаро уйғунлашиб кетган. Унинг жуда кўп байтлари ҳикматли сўз маълум бир ижтимоий воқеъликни лўнда ва қиса қилиб тушунтириб бера олиш даражасига кўтарилган.

Алломани ҳаёт мазмуни ва инсоннинг абадийлиги муаммолари қизиқтириб келган. Унинг фикрича, ҳар бир инсон жамият олдидаги ўз бурчини бажариши ва ўзидан кейин яхши ном қолдириши керак. Бу дунёда ҳамма нарса унутилади, фақатгина савоб иш ва ақлли сўз ўлмайди.

Адид инсонларнинг маънавий тарбияси ва ижтимоий роли ҳақида фикр юритади. Фикрларининг марказий қисмида ёшларнинг тарбиясига оид ғоялар, халқ манфаатларини кўзловчи, давлатга содик кишилар ҳақидаги фикрлар ўрин олган.

Шу билан бир қаторда, Юсуф Хос Ҳожиб шахснинг оилавий тарбиясига ҳам алоҳида эътибор беради. Ота-оналар фарзандларига нисбатан талабчан бўлишлари, тақлид учун муносиб, намунали фазилат эгаси бўлмоқлари лозим деб тарбиясиз фарзанд – фалокат, бу фалокат нафақат ўзи учун, балки ота-оналари учун ҳамdir, деб айтган эди.

Идеал шахс, жамият, давлат қандай шаклланиши керак? Идеал шахс фазилатлари қандай бўлиши, бу фазилатга қандай қилиб эришиш керак? Мансаб соҳибларининг хусусий, шахсий ҳаёти, жамият ва давлат манфаатларига муносабати қай тартибда бўлиши шарт? Мутафаккир ана шу муҳим масалаларнинг фалсафий системасини яратди. У идеал шахсни, яъни, комил инсонни тугал эр, деб атади. Унинг бу ғоясини Конфуцийнинг баркамол инсон ҳақидаги қарашларига қиёслаш мумкин.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз замонасининг донишманди, турли илмларидан баҳс юритишга қодир олим ва фозил кишиси, илғор фикрли файласуфи эди. Шунинг учун ҳам у ўз асарида илм-фан, билим-заковат, маърифат тарғиботчиси, ҳомийси сифатида намоён бўлади. Асарда илмга, маърифатга, билим ва заковатга алоҳида боблар бағишланган. Булардан ташқари, адид асарнинг сиёсий, ижтимоий, ахлоқий масалаларга, турли табакалар тавсифига ва бошқа қатор мавзуларга бағишланган бобларида илм ва маърифатни, билим ва заковатни, илғор маърифий-илмий қарашларни оғишмай тарғиб қиласи, кишиларни тинмай илм олишга, бу илмни амалда татбиқ қилишга ундейди. Дунёдаги жами эзгу ишлар билим туфайли бўлади, билим орқали ҳатто кўкка учиш учун ҳам йўл топилади, дейди мутафаккир:

Жами эзгу ишлар билим нафидур,
Билим ҳатто осмон сари йўл очур⁷.

Дунёда одам пайдо бўлгандан то ҳозиргача билимли ва заковатлиларнинг эзгу ва одил сиёsat юритиб келганлиги, билим ва заковат туфайлигина кишилар орасидаги ярамас ишлар яхшиланганлиги, бузуқликлар, ифлосликлар тузатилганлиги ва покланганлиги ҳақида гапириб, хукмдорларни илм ва заковатни асос қилиб олган ҳолда давлатни идора қилишга, элни бошқаришга чақиради. Чунки эл ва юртни идора

⁷ Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Кутадғу билиг”. – Т., 1971.

қилишда илм ва заковат қўл келади, ақл, илм ва заковат қўзи билан бошқарилган эл-юрт ҳамиша гуллаб яшнайди. Шунинг учун ҳукмдор илмли ва заковатли бўлиши керак. Шундагина у тугал ва етук киши бўла олади.

Кишилар ўртасидаги ўзаро муомала-муносабат, жамият аъзолари ўртасидаги алоқанинг энг асосий омилларидан бири, зарурий шарти ҳисобланган ўзаро ҳурмат, эҳтиромнинг элементар қўринишидан тортиб энг олий қўринишигача бўлган барча масалалар мажмуи «Қутадғу билиг» асарининг асосий мавзуларидан бирини ташкил қиласди. Улуғларнинг кичикларга, кичикларнинг улуғларга, амалдор, мансабдорларнинг ўз қўл остидаги кишиларга, бу кишиларнинг ўз хўжалари, соҳибларига, турли ижтимоий гурухларнинг, табақаларнинг бир-бирларига, фарзандларнинг ўз ота-оналарига, ота-оналарнинг ўз фарзандлари ва қарамоғидаги бошқаларга нисбатан бўладиган ҳурмат масалалари Юсуф Хос Ҳожибининг дикқат марказида туради. Оила ва жамият ҳаётида, давлат ишларида ўзаро ҳурмат ва эҳтиром асосий шарт эканлигини оғишмай тарғиб қиласди. Файласуф бу масаланинг энг нозик томонларини ҳаётий ва энг жонли мисолларга асосланган ҳолда талқин қиласди ҳамда кишиларни ўзаро ҳурмат-эҳтиромли бўлишга даъват этади.

Ҳурмат ва эҳтиром шундай бир нарсаки, унга бирдан эришиб бўлмайди, уни аввал бошдан тарбиялаш, фарзанд туғилар экан, ёшлигидан бошлаб бериладиган тарбияни тўғри йўлга қўйиш, ахлоқ ва одобнинг барча қоидаларига оғишмай амал қилиш керак бўлади.

Адид бу асарида инсон фақат жамиятда, бошқа кишилар билан мулоқотда ва фойдали меҳнатда чинакам камолга етади, деган ғояни илгари суради. Инсон билан билимни ажратиб бўлмайди, фақат билимли кишигина камол топиши мумкинligини уқтиради:

Олим одам - қимматбаҳо динордир,

Нодон, жоҳил одам - қимматсиз соҳта пулдир⁸.

Кишиларни фақат яхши одамлардангина дўст орттиришни маслаҳат беради. Фақат яхши ишлар қилибгина яхши натижалар кутиш мумкин, чунки "... тикан экиб ҳосилига узум олмайсан" деб айтади.

Юсуф Хос Ҳожибининг фалсафасида кўрганимиздек, унинг ҳаётга қарашида ҳам зиддиятлар мавжуд. Албатта, бу зиддиятлар табиий заминга эга бўлиб, ўз даврининг ижтимоий тузум шароитлари, турли ижтимоий табақалар орасида ҳукм сурган кайфиятлар тўқнашуви заминида юзага келган эди. «Қутадғу билиг»да икки кайфият: тушкунлик, аскетизм,

⁸ Наринбаев А. Философские взгляды Юсуф Баласагунский.

таркидунёчилик кайфияти билан кўтаринкилиқ, ҳаётга, келажакка ишонч кайфиятлари ўртасида кураш боради. Бу курашда кўтаринкилиқ, ҳаётга ишонч билан қараш кайфияти устун келади.

Юсуф Ҳожиб ҳар иккала кайфият ўртасидаги курашни баён қилар экан, доим бу баҳсларни кўтаринкилиқ кайфиятининг устунлиги, ғолиб келиши ғоясини таъминлашга интилади.

Юсуф Ҳожиб ўз даврининг етук файласуфи бўлган. У ўзининг “Кутадғу билиг” асарида дунёнинг тузилиши ва коинотнинг ҳаракати ҳақида чукур илмий фикрлар баён этади. Бу фикрлар “Кутадғу билиг”нинг “Етти юлдуз ва ўн икки бурж” (Етти кавокиб ва ўн икки бурж⁹) бўлимида ўз ифодасини топган. У Оллоҳни эътироф қилиш ва дин, шариат йўлини бир дам унутмасликка тарғиб қилади. Тарки дунёчиликни қоралайди. Унинг фикрича, тарки дунёчиликда дунё бир бўш нарса бўлиб қолади, дунё неъматларидан воз кечмаслик, ундан баҳраманд бўлиш ва бошқаларни ҳам баҳраманд қилиш лозим, деган таълимотни изчиллик билан илгари суради. Юсуф Ҳожибнинг дунё ва унинг тузилиши ҳақидаги ғоялари ва тасаввурларида илмий фикрлар келтирилади. Асар давомида дунёнинг айблари, унинг камчилик томонлари ҳам қаҳрамонлар иштирокида талқин этилади.

Тадқиқотчи таъкидлаганидек: “Биз бу тарихий асарни ўқир экансиз, асар қаҳрамонларининг ўзаро мубоҳасаси, сухбатлари орқали яхшилик ва ёмонлик, самимилик, эзгулик ва жаҳолатни ажратиш, Шарқнинг ўзига хос кучли демократик жамиятининг қурилиши ва тараққий этганини тушуниб етгандек бўламиз”¹⁰. Бу эса асарнинг ижтимоий-фалсафий моҳиятини тушунишга ва англаб этишга бўлган қизиқиши янада кучайтиради ҳамда мавжуд муаммоларни ҳал қилишда асарга таянишга ундейверади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Юсуф Ҳожибнинг жамият ҳақидаги фикрлари диққатга сазавордир. Чунки у жамият ҳақидаги қарашларида Форобий ва Ибн Синолар изидан бормади. Бунга у бу асарни ҳукмдорлар учун ёзганлиги сабаб бўлган бўлиши мумкин. Лекин бир нарса аниқки, унинг ҳар бир мисраси жамият учун фойда келтириш мақсадида ёзилган.

⁹ Содиков Қ. Қадимги турк фалсафаси. – Т., 2008.

¹⁰ Ш.Хошимов. “Кутадғу билиг”нинг ҳозирги кун жаҳон давлатчилигига юзага келаётган ижтимоий муаммоларни бартараф этишдаги ўрни. Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Кутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари. Халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 72.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. А.Зоҳидий. Юсуф Ҳос Ҳожиб давлатчилик фалсафий таълимотининг негизлари.// Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу Билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020 йил. – Б. 154.
2. <https://xs.uz/uzkr/post/inson-qadri-biz-uchun-qandajdir-mavhum-balandparvoz-tushuncha-emas-prezident> - «Инсон қадри биз учун қандайдир мавхум, баландпарвоз тушунча эмас» — Президент
3. Каримов Қ. Илк бадиий достон. – Т., 1976.
4. Hegel G. W. F. Sämtliche Werke. Hrsg. von G. Lasson. Leipzig, 1911 ff. 29.
5. М.Ф.Овсянников. Гегель. “Мысл”. – Москва. 1971. – С. 193-194
6. Каримов Қ. Юсуф Ҳос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Т.: Фан, 1971.
7. Каримов Қ. Юсуф Ҳос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Т., 1971.
8. Наринбаев А. Философские взгляд Юсуф Баласагунский.
9. Содиков Қ. Қадимги турк фалсафаси. – Т., 2008.
10. Ш.Хошимов. “Қутадғу билиг”нинг ҳозирги кун жаҳон давлатчилигига юзага келаётган ижтимоий муаммоларни бартараф этишдаги ўрни. Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари. Халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 72.
12. Muhamedov A. (2023) Кутадғу билигда билимдан тўғри фойдаланиш масалалари . Шарқ фалсафаси. Илмий-услубий журнал. 7-сон. 39-42 b.
13. Muhamedov A. Michel Montaigne is a renaissance creative. Necmettin Erbakan University Press (NEU PRESS) Yaka Mah. Yeni Meram Cad. Kasım Halife Sok. B Blok No: 11 Meram / KONYA / TÜRKİYE 0332 221 0 575 - www.neupress.org
14. Muhamedov A. (2024) Sharq Renessansining vujudga kelishidagi ijtimoiy omillar. "Экономика и социум" №2(117)
15. Muhamedov A. (2023) Маънавий тараққиётнинг ҳозирги босқичида юсуф Ҳос Ҳожиб маънавий меросига эҳтиёж. Тафаккур манзиллари. Илмий-услубий журнал. 7-сон. 78-82.
16. Muhamedov A. (2022) Юсуф ҳос Ҳожибининг ижтимоий адолат ҳақидаги қарашлари. // International Conference on Developments in Education. – Bursa, Turkey.
17. Muhamedov A. (2022) Учинчи Ренесанс пойдеворини яратишда Юсуф Ҳос Ҳожиб фалсафий меросининг ўрни. “Фан, таълим ва ишлаб чиқариш муаммоларининг инновацион ечимлари” номли илмий конференция материаллари. – Тошкент.

18. Muhamedov A. (2009) “Ахлоқий тафаккур тарихида “Қутадғу билиг” асарининг тутган ўрни”. “Шарқ фалсафаси қадриятлари ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётида тутган ўрни” мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси, Тошкент

ICHKI AUDITNI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI

Mexmonaliyev Ulug‘bek Erkinjon o‘g‘li

FarPI, Buxgalteriya hisobi (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)

mutaxassisligi magistranti

Elektron pochta: lionslar9233@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ichki audit xizmati nafaqat global tendentsiya, balki faol rivojlanayotgan va murakkab iqtisodiy munosabatlar sharoitida o‘ta zaruratdir. Ushbu maqolaning maqsadi O‘zbekistonda ichki auditning asosiy muammolarini aniqlashdan iborat. Ichki auditning to‘g‘riliqi tushunchasi zamonaviy tashkilotlarning korporativ boshqaruvi sharoitida ichki auditni intizomiy mexanizm sifatida o‘rganish uchun kontseptual vositalarni taqdim etadi. Maqola iqtisodiy faoliyatning ratsionalligi va tegishli nazorat choralarini kuchaytirish uchun dastlabki kontseptual formulani va ichki auditni, auditni va nazoratni rivojlaniradi.

Kalit so‘zlar: audit; ichki audit; rivojlanish; mexanizm.

АННОТАЦИЯ

Служба внутреннего аудита - это не просто мировой тренд, а крайняя необходимость в условиях активно развивающихся и усложняющихся экономических отношений. Цель данной статьи - выявить основные проблемы внутреннего аудита в Узбекистане. Утверждается, что понятие корректности внутреннего аудита предоставляет концептуальные инструменты для изучения внутреннего аудита как дисциплинарного механизма в условиях корпоративного управления современных организаций. Статья развивает первоначальная концептуальная формулировка и внутренний аудит, аудиты и контроль для повышения рациональности экономической деятельности и связанных с этим мер контроля.

Ключевые слова: аудит; внутренний аудит; разработка; механизм.

ABSTRACT

The Internal Audit Service is not just a global trend, but an urgent need in the conditions of actively developing and increasingly complicated economic relations. The purpose of this article is to identify the main problems of internal audit in Uzbekistan. It is argued that the concept of internal audit correctness provides conceptual tools for studying internal audit as a disciplinary mechanism in the conditions of corporate governance of modern organizations. The article develops

the initial conceptual formulation and internal audit, audit and control to improve the rationality of economic activity and related control measures.

Keywords: audit; internal audit; development; mechanism.

KIRISH

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning moliyaviy holati to‘g‘risidagi ishonchli ma’lumotlarga ega bo‘lishning asosiy quroli bu ichki auditdir. Zamonaviy iqtisodiyotda muhim o‘zgarishlar mavjud bo‘lib, ulardan biri korporatsiyada ilgari teng bo‘lmagan korxonalarini – yirik biznes sub’ektlarini mustahkamlash, turli tashkiliy-huquqiy shakllarga ega bo‘lgan aktsiyadorlik kompaniyalari va yuridik shaxslarning integratsiyasini ifodalaydi. Konsolidatsiya arzon moliyaviy resurslarni jalg qilish maqsadida tezkor boshqaruv funksiyalarini aksiyadorlardan yollanma top-menejerlarga o‘tkazish, O‘zbekiston korporatsiyalarining jahon fond birjalariga chiqishi bilan birga olib boriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘sishimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 2020 yil 24 fevraldagagi PQ-4611 qarori yurtimizda hisob siyosatida yangi sahifa ochildi.

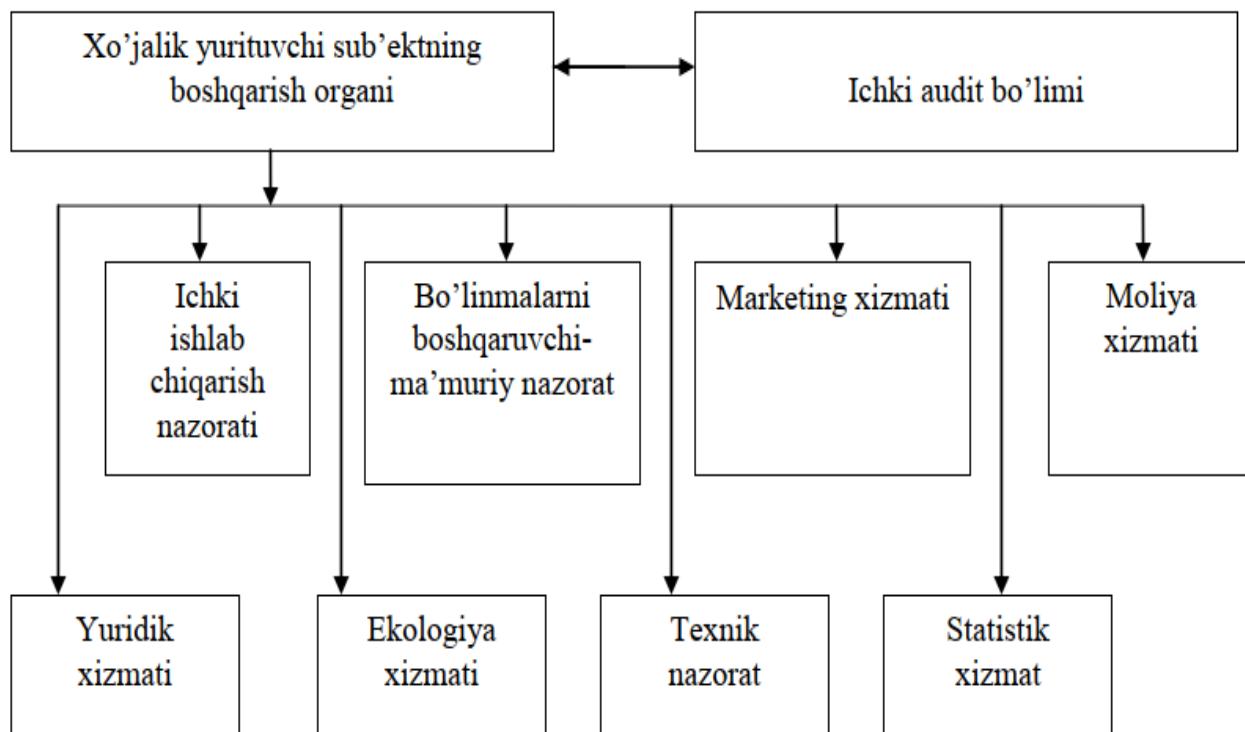
Bu jarayonlar O‘zbekiston korporatsiyalari faoliyati ustidan ichki nazoratni tashkil etishda muhim o‘zgarishlarga sabab bo‘lib, moliyaviy-xo‘jalik faoliyati to‘g‘risidagi axborotni oshkor qilishning boshqa talablarini ilgari suradi.

Ilmiy- tadqiqot metodlari

Korxonalar ichki audit tizimining asosiy vazifasi –maxsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirish va tan narxini pasaytirish yo‘llarini izlab topishdir. Ichki auditor yana korxonaning mehnat unumдорligini va samaradorligini oshirish bo‘yicha maslaxatlar berishi kerak. Iqtisodiy tizimning buzilishini tekshirish ko‘p mehnat talab qiladigan auditdir. Bunda korxona moliyaviy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy yo‘nalishlari o‘rganiladi. Ichki auditor korxonada u yoki bu rivojlanish yo‘nalishini ma’qullashi yoki ma’qullamasligi mumkin. Ichki audit maqsadi korxona xodimlarining qonun hujjatlari, me’yoriy hujjatlarga va kasb faoliyati standartlariga rioya etishini nazorat qilish, tamonlar manfaatlari o‘rtasidagi nizolarni bartaraf etish, korxona amalga oshirayotgan operatsiyalarning xususiyatlari va ko‘lamlariga mos ishonchlilikni ta’minlash xamda korxona faoliyatidagi xatarlarni kamaytirish yo‘llaridan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasida faoliyat yuritayotgan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarda ichki audit qonun va me’yoriy hujjatlarga asosan tashkil qilinadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qimmatli qog‘ozlar bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 2006 yil 27 sentyabrdagi PQ-475-son

qaroriga, hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ustav fondida davlat ulushi bo'lgan korxonalarining samarali boshqarilishini va davlat mulkining zarur darajada hisobga olinishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2006 yil 16 oktyabrdagi 215-son qaroriga muvofiq aktivlarining balans qiymati 1 mlrd. so'mdan ortiq bo'lgan korxonalarda ichki auditni tashkil etishga qo'yiladigan yagona talablarni hamda uning ishini tashkil etishning metodologik asoslarini belgilash maqsadida «Korxonalardagi ichki audit xizmati to'g'risida Nizom» qabul qilindi. Hozirgi kunda ushbu Nizom xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda ichki auditni tashkil qilish tartibi ko'rsatilgan me'yoriy hujjat hisoblanadi.

1-chizma. Mikrodarajadagi nazorat tizimi¹¹

«Korxonalardagi ichki audit xizmati to'g'risida Nizom»ga muvofiq ichki audit xizmati xodimlari soni ichki audit maqsadlariga samarali erishish va uning vazifalarini hal etish uchun etarli bo'lishi kerak. Ya'ni, ichki audit xizmati shtatida quyidagilar bo'lishi kerak:

Ichki audit xizmatiga tegishli auditor sertifikatiga ega bo'lgan uning rahbari boshchilik qiladi.

Har yili ichki audit xizmati rahbari ichki audit xizmati xarajatlarining yillik smetasini tuzadi va uni tasdiqlash uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektning kuzatuvchi kengashiga taqdim etadi.

¹¹ Суйц В. Аудит. Учебник. – М.: "Высшее образование ", 2007 г. –398 стр.

Ichki audit xizmati xodimlarining kasb darajasi tegishli litsenziyaga ega bo‘lgan ta’lim muassasalarida muntazamlilik asosida ularning malakasini oshirish vositasida saqlanishi kerak.

Ichki audit xizmati xodimlari xo‘jalik yurituvchi sub’ekt kuzatuvchi kengashi tomonidan har yili attestatsiyadan o‘tkazilishi kerak.

Muhokamalar va xulosa

Xalqaro ichki auditorlarning professional standartida ichki auditga quyidagicha ta’rif beriladi, -“ichki audit – korxonanai moliya-xo‘jalik faoliyatini samaradorligini oshirishga qaratilgan aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish va tadbiq etish bilan bog‘liq maslaxat xususiyatiga ega mustaqil va xolis faoliyatdir”.

Korxonalarda moliyaviy resurslarni nazoratini quyidagilar amalga oshiradilar, ya’ni ushbu faoliyatni amalga oshiruvchi maxsus bo‘lim, boshqaruv xodimlari va mutaxassislar, bosh buxgalter buxchiligidagi buxgalteriya xodimlari. Korxonalarda ushubu turdagи nazorat sub’ektlarining mavjudligi bir qancha muammolarga olib keladi.

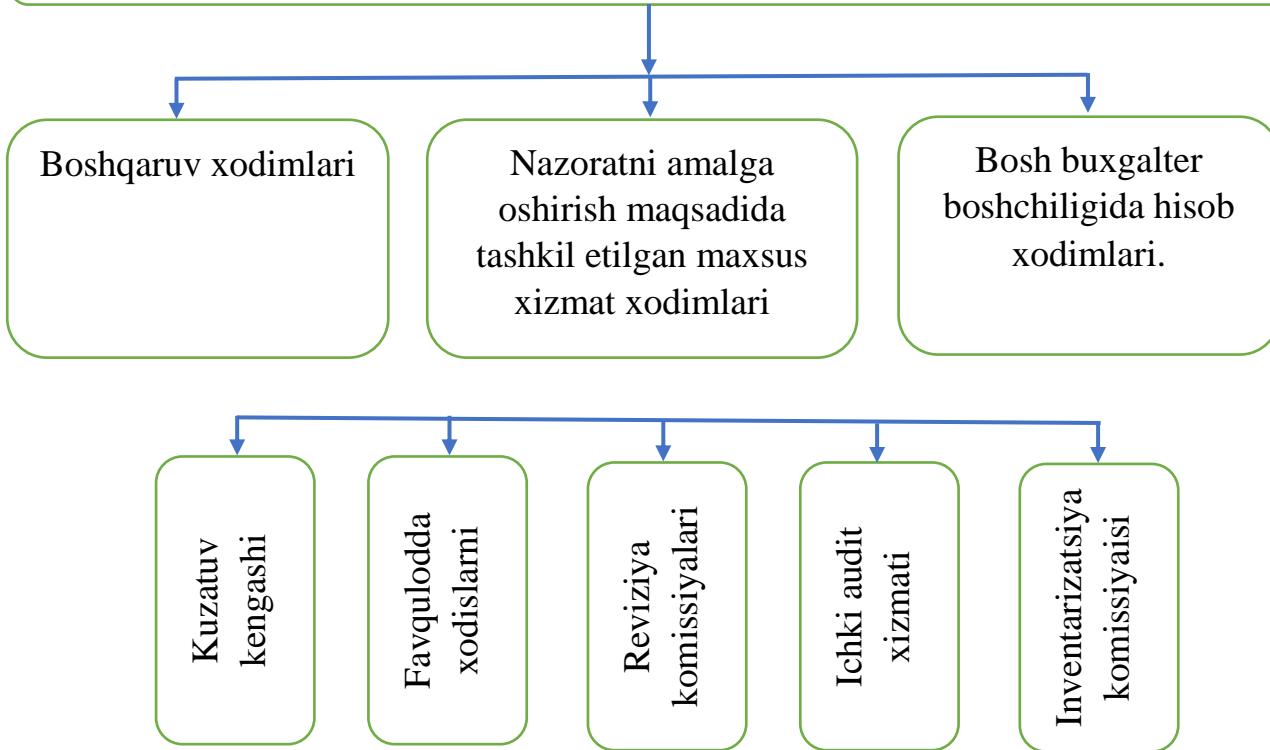
Birinchidan, nazorat qiluvchi strukturalarning ko‘pligi, ular orasidagi ayrim vaziflarni qaytarilishiga olib olib keladi, shu sababdan ular faoliyatlarini koordinatsiyalash lozim;

Ikkinchidan, ichki nazorat bo‘limlarini mustaqilligini ta’minlash, ularning funktsiyalarini aniq belgilash hamda ichki hujjatlardagi axborotlar oqimini belgilash lozim.

Ushbu muammolarni xal etishda korxonalarda ichki audit funktsiyalarini yuqoridagi tashkiliy darajalarda taqsimlanishi lozim. Funktsiyalarni taqsimlash quyidagi tamiyillarga asoslanishi lozim:

1. Raxbariyat darajasidagi ma’lum masalalarni yuqori malakaga ega auditorlar ko‘rishi, hamda turli bo‘limlardagi auditorlarni rotatsiyasini amalga oshirilishi;
2. Auditorlarni ishtiroki shart bo‘lmagan masalalarni yaxshi yo‘lga qyilgan axborotlarni oqimi o‘z vaqtida foydalanish orqali yuqori tashkiliy darajada xal etish;
3. Katta bo‘limlarni tekshirish vaqtida yuqori malakaga ega auditorlar xizmatidan foydalanish lozim.

Korxonalarda moliyaviy resurslar nazoratini amalaga oshiruvchi sub'ektlar.

2-chizma korxonalarda nazoratni amalga oshiruvchi sub'ektlar¹².

Korxonalarda ichki audit xizmatini tashkil etishda ikkita muammoga duch kelinadi, ya’ni filiallar rahbarlari hamda ijroiya bo‘limlari ustidan nazoratni o‘rnatish yuzasidan; shu’ba korxonalarini boshqarish tizimini tashkil etish va ularni nazorati yuzasidan.

Bizning fikrimizcha korxonalarda ichki auditning asosiy funktsiyalariga quyidagilarni kiritishimiz lozim:

- Nazorat funktsiyasi:

- Moliyaviy resurslarni o‘rganish, baholash va ichki nazorat tizimi samaradorligi monitoringini olib borish;
- Qonunchilikka rioxanasi etilishi;
- Moliyaviy hisobotni tuzish va yuritish tartib qoidalariga rioxanasi etilayotganligini;
- Soliq hisobi va hisoboti belgilangan me’yorlar asosida yuritilishi;
- Xolding miqyosida resurslarni shakllanishi, ishlatalishi, va xarakati to‘g‘risidagi qarorlarni to‘g‘ri qabul qilinganligini baholash;
- Tashqi auditorlar bilan o‘zaro aloqalarni o‘rnatish.

¹² Chizma mualif tomonidan mustaqil tuzildi.

- Tahliliy axborot funktsiyasi:
 - a. korxonalarni resurslardan foydalanish darajasi xaqida kuzatuv kengashiga axborot berish;
 - b. Moliyaviy resurslar bo'yicha ishlab chiqilgan boshqaruv qarorlarini ekspertizalash;
 - c. Ichki mablag'lar oqimi va ularni manbalarini tahlil qilish;
 - d. Smeta va biznes rejalarini ishlab chiqish va tahlil qilishda ishtirok etish.
- Maslahat funktsiyasi:
 - a. Buxgalteriya hisobini yuritishni samarali metodoligiyalarini
 - b. Soliqlar va yig'imlarni hisoblash metodologiyalarini ishlab chiqishda (tahlil qilishda) ishtirok etish;
 - c. Boshqaruv axborotlar tizimini takomillashtirish yo'llarini ishlab chiqish;
 - d. Ichki audit vakolatiga doir bo'lgan masalalar yuzasidan bo'limlarga maslahatlar berish.

Ichki audit xizmati bo'limining ish faoliyatini samaradorldigi uning oldiga qo'yilgan maqsad, vazifalar va funktsiyalarni qay darajada bajarganligiga qarab baholanadi.

Yuqorida keltirilgan tamoyillarni amaliyotda qo'llash natijasida korxonalarda moliyaviy resurslarni shakllanishi, ularni ishlatish, hisobni to'g'ri tashkil etilganligini baxolashga hamda kapital tarkibini taxlil qilish imkonini beradi. Ichki audit bo'limi har doim ham xo'jalik yurituvchi sub'ektga to'g'ri va aniq ma'lumotlarni olaolmasligi va natijada noto'g'ri xulosa va takliflar berishi mumkin, chunki xolding kompaniyalarini moliyaviy hisoboti ma'lum davrga etarli ma'lumotlarni o'zida aks ettirmasligi mumkin.

Ichki audit xizmati xo'jalik yurituvchi sub'ektning hisobotini tahlil etadi, kelgusi rivojlanish yo'nalishini aniqlaydi va rahbariyatga qaror qabul qilishga yordam beradi. Umuman, ichki audit natijalari xo'jalik yurituvchi sub'ekt ichidagi boshqaruvning takomillashuviga ta'siri kattadir.

Respublikamizda ichki auditning shakllanishi uchun qonunchilik bazasini takomillashtirilishi hamda me'yoriy-huquqiy hujjatlarning pishiq-puxtaligiga va ularni amaliyotga tatbiq eta olinishiga erishish lozim.

Bizningcha, ichki auditni avtomatlashtirish (kompyuterlashtirish) auditorlik ishining samarasini oshiradi, ikkinchi tomondan esa nazorat-maslahat tizimini yaratish imkonini beradi. Ichki auditni avtomatlashtirish (kompyuterlashtirish) jarayonida quyidagi elementlarga alohida e'tibor qaratish lozim deb o'ylaymiz:

- Audit jaryonini aks ettiruvchi iqtisodiy matematik, iqtisodiy-tashkiliy va axborot modellariga;

□ Modellarni amalga oshiruvchi texnik, programma, axborot va boshqa vositalarga.

Bizningcha, xo‘jalik yurituvchi sub’ektlari faoliyatini boshqarishda ichki audit funktsiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun, O‘zbekistonda «Ichki auditorlarning ahloqiy me’yorlari», ichki auditni o‘tkazish standartlarini ishlab chiqish va qabul qilishi zarur, shuningdek ichki auditni faoliyat shakli sifatida qonunda mustahkamlab qo‘yish kerak.

Ichki audit ish hujjatlarini jalg etish tajribasi, shuningdek tashqi auditga bevosita yordam ko‘rsatish uchun ichki auditorlarning o‘zlarini jalg etish tajribasi kengayshi munosabati bilan ichki audit bahosi mezonlarini aniqlash zaruriyatini tug‘diradi. Bizningcha, bunday mezonlar ichki auditning etik qoidalari va kasb (mutaxassislik) standartlarida bo‘lishi kerak. Ularga rioya qilish ichki auditning yuqori sifatini kafolatlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoevning 2020 yil 25 yanvardagi 2020 yil uchun eng muhim ustivor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojatnomasi. <https://kun.uz/uz/99444746>
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qarori. Toshkent sh., 2020 yil 24 fevraldagi PQ-4611 sonli. <https://lex.uz/docs/-4746047>.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qimmatli qog‘ozlar bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori. Toshkent sh., 2006 yil 27 sentyabrdagi PQ-475-sonli. <https://lex.uz/docs/1061595>.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. Toshkent sh., 2018 yil 3 iyuldaggi PQ-3832 sonli. <https://lex.uz/docs/3806053>.
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ustav fondida davlat ulushi bo‘lgan korxonalarining samarali boshqarilishini va davlat mulkining zarur darajada hisobga olinishini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori. Toshkent sh., 2006 yil 16 oktyabrdagi 215-sonli. <https://lex.uz/docs/-1072916>.
6. Суйц В. Аудит. Учебник. – М.: “Высшее образование”, 2007 г. –398 стр.
7. Ilhamov Shavkat Islamovich. Amaliy audit. Darslik. -T.: Iqtisodiyot, 2011. - 365 b.
8. Do‘smonratov R., Fayziyev Sh., Qo‘zziyev I, Avloqulov A., Po‘latov G‘. Audit. O‘quv qo‘llanma. II qism. – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2008, 176 b.

BIOLOGIK XILMA-XILLIKNI SAQLASHDA “QIZIL KITOB”NING AHAMIYATI

Turniyozova Nargiza Raxmatovna
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

ANNOTATSIYA

Maqolada Xalqaro va O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitob” ining yaratilishi, ulardagi turlar soni, Qizil kitobga kiritiladigan va kiritilmaydigan turlar toifalari berilgan. Shuningdek viloyatlardagi o‘simglik turlarining yo‘qolgan soni, “Qizil kitob”ga kiritilgan oilalar va ularning turlar soni, viloyatlarda uchraydigan Qizil kitobga kiritilgan sutmizuvchilar shu bilan birga 2009-2019-yillarda nashr qilingan “Qizil kitob” da hayvonot olamining turlar soni va farqlari. O‘simglik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasida ta’sis etilgan qonunlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Xalqaro va O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitob”i, Piter Skott, (TMXI), toifalar, Least Concern (L C), Not Applicable (N A), Not Evaluated (N E), yo‘qolgan va kiritilgan turlari, turlarning farqlari.

ABSTRACT

The article describes the creation of the International and the Republic of Uzbekistan “Red Book”, the number of species in them, the categories of species that are included in the Red Book and those that are not. Also, the lost number of plant species in the regions, the number of families and their species included in the “Red Book”, the mammals included in the Red Book found in the regions, as well as the number and differences of animal world species in the “Red Book” published in 2009-2019. The laws established in the Republic of Uzbekistan on the protection of flora and fauna are highlighted.

Key words: International and Republic of Uzbekistan “Red Book”, Piter Scott, (TMXI), categories, Least Concern (L.C), Not Applicable (N A), Not Evaluated (N.E), lost and included species, species differences.

KIRISH

Atrof muhitni o‘simglik va hayvonot olamisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ularni muhofaza qilish insoniyat uchun juda katta katta hayotiy ahamiyatga ega. Kishilar tabiatdan foydalaniib uning asrlar davomida tashkil topgan tabiiy manzarasini o‘zgartirmoqda, unga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Sanoat tarmoqlari va qishloq xo‘jaligining rivojlanib borishi va maydonlarning keng miqyosda o‘zlashtirilishi

ekologik muvozanatning buzilishiga olib kelmoqda. Natijada o'simlik va hayvonot olamining kamayib ketish xavfi tug'ilmoqda [1,3].

ADABIYOTLAR TAHЛИLI VA METODLAR

Qizil kitob yo'qolib borayotgan va yo'qolish xavfida bo'lgan noyob o'simlik va hayvon turlarini qayd qiluvchi davlat hujjatdir. Dunyodagi yo'q bo'lib ketayotgan hayvon turlariga bag'ishlangan dastlabki maxsus kitoblar 1945-yilda nashr qilina boshlangan. 1948-yilda Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (TMXI) tashkil qilindi. 1949-yildan boshlab tabiatda yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvon turlarini yig'ib borish natijasida 1966-yilda Xalqaro "Qizil kitob" nashr etildi. Turlarni saqlab qolish uchun maxsus komissiya tuzildi. Komissiya raisi Piter Skott kitobni qizil rangda chop etilishini taklif qiladi. Ya'ni xavf xatarni bildirib turish uchun. Bu qizil kitobda sutevizuvchilarning 321 turi, qushlarning 485 turi, sudralib yuruvchilarining 141 turi, suvda hamda quruqlikda yashovchilarining 41 turi, baliqlarning 194 turi kiritilgan edi [2].

1966-yildan boshlab (TMXI) turlarni saqlab qolish komissiyasi boshqa tabiatni muhofaza qilish tashkilotlari bilan hamkorlikda "Qizil kitob" ning dunyoviy va mintaqaviy faunalarga mansub hayvonlarning turli sistematik guruhlariga bag'ishlangan alohida nashrlari chop etila boshladи. O'zbekistonning noyob va kamayib borayotgan o'simlik va hayvonlari to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar 1979-yilda ta'sis etilgan "Qizil kitob" da chop etilgan. Birinchi marta O'zbekiston "Qizil kitob" ining faunaga bag'ishlangan qismi 1983-yil nashrdan chiqdi. Unda umurtqali hayvonlar (baliqlar, sudralib yuruvchilar, qushlar, sutevizuvchilar) ning 63 turi kiritilgan edi. 1984-yil o'simlik olamiga bag'ishlangan nashriga 163 tur o'simlik kiritilgan [2, 4].

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

"Qizil kitob" davriy nashr hisoblanib, unga kiritilgan o'simlik va hayvon turlari Tabiatni muhofaza qilish Xalqaro Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan tasnifga binoan kamyobligiga ko'ra 4 ta maqom (status) berildi.

0. Yo'qolgan va yo'qolish arafasida turgan turlar. Bir necha yillar davomida tabiatda uchratilmagan, lekin ayrim yig'ib olishi qiyin bo'lgan joylardagina yoki madaniy sharoitda saqlab qolish ehtimoliga ega bo'lgan turlar.

1. Yo'qolib borayotgan turlar. Yo'qolib ketish ostida turgan saqlanib qolishi uchun maxsus muhofazani talab etadigan turlar.

2. Kamyob turlar. Ma'lumki kichik maydonlarda o'ziga xos sharoitlarda saqlanib qolgan, tez yo'qolib ketishi mumkin bo'lgan va jiddiy nazoratni talab etuvchi turlar.

3. Kamayib borayotgan turlar. Ma'lum vaqt ichida soni va tarqalgan maydonlari tabiiy sabablarga ko'ra yoki inson ta'siri ostida qisqarib borayotgan turlar. Ayni vaqtida bunday turlar har tomonlama nazorat qilib turishni talab etadi.

Turli sabablarga ko'ra milliy "Qizil kitob"ga kiritilmagan turlarni (TMXI) "Qizil kitob" toifalari bo'lmagan quyidagi texnik toifalarga kiritishni tavsiya qiladi.

1. "Eng kam xavf tug'dirayotgan" - Least Concern (L.N) mezonlar bo'yicha baholangan, ammo belgilangan bahoga to'liq mos kelmaydigan, yoki yo'q bo'lib ketish ehtimoli yaqin bo'lmagan turlar;

2. "Baholanmaydigan" - Not Applicable (NA). milliy miqyosda baholanmaydigan turlar;

3. "Baholanmagan" - Not Evaluated (N.E). mezonlar bo'yicha hali baholanmaydigan turlar;

"Qizil kitob" ga kiritilgan hayvon va o'simlik turlari bo'yicha taklifni ilmiy tekshirish muassasalari, davlat va jamoat tashkilotlari, ayrim olimlar tavsiya qilishi mumkin. Muhofaza qilinishi natijasida o'z arealini qaytadan tiklagan va yo'qolib ketish xavfi tug'ilmaydigan o'simlik va hayvonot turlari "Qizil kitob" dan chiqariladi [2, 4, 6].

O'zbekiston Respublikasi hududida 4500 ga yaqin o'simlik va 2000 dan ziyod zamburug' turlari mavjud. Ular orasida jiddiy muhofazaga muhtoj ko'pgina kamyob, endem va eelikt turlar ham bor. Bunday turlarning soni 400 atrofida bo'lib, ular O'zbekiston florasining 10-12 %ini tashkil etadi. 1984-yilda nashr qilingan O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitob"iga 163 ta o'simlik turi kiritilgan bo'lsa, 1998-yil ikkinchi nashrida bu holat 301 ta turga ko'tarilgan. Viloyatlarda o'simliklarning yo'qolib borish turlari Qoraqalpog'iston 11 tur, Andijon 4 tur, Samarqand 45 tur, Jizzax 21 tur, Buxoro 24 tur, Navoiy 13 tur, Namangan 12 tur, Sirdaryo 2 tur, Farg'ona 28 tur, Surxondaryo 112 tur, Qashqadaryo 59 tur, Toshkent 84 turni o'z ichiga oladi.

Qizil kitobga kiritilgan o'simlik turlari boyligiga ko'ra bug'doydoshlar 2 tur, burchoqdoshlar 60 tur, ituzumdoshlar 1 tur karamdoshlar 8 ta, tur loladoshlar 25 tur, piyozdoshlar 10 tur, qoqio'tdoshlar 13 turkum 50 tur, ra'nodoshlar 2 tur, shirachdoshlar 16 tur tokdoshlar 1 tur, sho'radoshlar 8 tur, yalpizdoshlar 23 turni tashkil qiladi. [1, 3, 7].

Jahon faunasining xalqaro qizil ro'yxatlariga 2003- yilga asoslangan tahlili shuni ko'rsatadiki keyingi to'rt yil shuni davomida sutevizuvchilarining 74 turi, qushlarning 129 turi, sudralib yuruvchilarining 21 turi, amfibiyalarining 7 turi, baliqlarning 81 turi, hasharotlarning 72 turi, onixoforalarining 3 turi va turbellyariyalarning 1 turi yer yuzidan butunlay yo'q bo'lib ketgan.

1-jadval

2009-2019- yilda nashr qilingan O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitob”iga kiritilgan hayvon turlari

Nomi	2009-yil	2019-yil	Farqi
Sutemizuvchilar	24 tur (kenja turlar bilan 25 tur)	30 tur (kenja turlar bilan 32)	6 tur (kenja tur 7)
Qushlar	418 tur (kenja turlar bilan 51)	52 tur	1
Sudralib yuruvchilar	16 tur	21 tur	5
Baliqlar	17 tur (kenja turlar bilan 18 tur)	17 tur(kenja turlar bilan 18)	0
Halqali chuvalchanglar	3 tur	3 tur	0
Mollyuslalar	14 tur	14 tur	0
Bo‘g‘imoyoqlilar	60 tur	66 tur	6

2-jadval

O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitob” iga kiritilgan sutemizuvchilarning viloyatlarda tarqalishi

T/r	Hayvon nomlari	Maqomi	Tarqalgan viloyati
1	Kichik taqaburun	2	Toshkent shahri
2	Uzundumli ko‘rshapalak	1	Samarqand shahri
3	Oq qorinli o‘q quloq	2	Navoiy, Jizzax, Surxandaryo
4	Ko‘k sug‘ur	1	Toshkent
5	Uzun ignali kirpi	3	Qoraqalpog‘iston
6	Buxoro tunshapalagi	1	Samarqand shahri
7	Keng quloqli qat-qat	2	Surxandaryo , Buxoro
8	Geptner mitti qo‘shoyog‘i	2	Buxoro
9	Vinogradov qo‘shoyog‘i	2	Navoiy, Toshkent viloyati
10	Qorsak	2	Qoraqalpog‘iston, Buxoro, Qarshi
11	Sariq sassiqko‘zan	2	Buxoro, Sirdaryo, Surxandaryo, Samarqand
12	Olaqo‘zan	2	Qoraqalpog‘iston, Buxoro
13	Hind asalxo‘ri	1	Qoraqalpog‘iston, Xorazm vohasi
14	Gepart	0	O‘tmishda: Buxoro, Qoraqalpog‘iston
15	Sirtlon	1	Surxandaryo, Jizzax
16	Qum mushugi	3	Buxoro
17	Qoraqulqoq	1	Qoraqalpog‘iston, Buxoro
18	Qoplon	1	Jizzax, Surxandaryo
19	Turon yo‘lbarsi	0	O‘tmishda: Surxandaryo

20	Xongul	1	Buxoro, Surxandaryo
21	Morxo'r	1	Jizzax, Termiz
22	Ustyurt qo'yi Arqal	1	Qoraqalpog'iston
23	Buxoro qo'yi	1	Jizzax, Qarshi, Surxandaryo
24	Qizilqum arxari	2	Navoiy
25	Sayg'oq (oq quyruq)	1	Qoraqalpog'iston

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, atrof muhitni, hayvonot va o'simliklar dunyosini muhofaza qilishga alohida e'tibor qaratiladi. 1992-yil 9-dekabrda "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida", 1997-yil 26-dekabrda "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida", 1999-yilda esa "O'rmon haqidagi" qonunlar qabul qilindi. 2016-yil 21-sentyabrda esa "o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining Qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilib, Qonun yangi tahrirda qabul qilindi. 2004-yilda "Muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar to'g'risida", 2016-yil "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunlarning shu bilan birga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Biologik resurslardan foydalanishni tartibga solish va tabiatdan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o'tish tartibi to'g'risida"gi 2014-yil 290-sonli qarorining chiqishi g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu qonunlarning barchasi o'simlik va hayvon turlarini saqlab qolish, ularni asrab avaylash va muhofaza qilishda muhim hujjat hisoblanadi.

XULOSA.

"Qizil kitob" ga noyob va yo'qolib borayotgan o'simlik va yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvon turlarini o'zida jamlar ekan, ikki bu turlarni muhofaza qilish uchun barchani ogohlikka chorlaydi. Tabiatda o'simlik va hayvonot dunyosining kamayib ketishi ekalogiyaga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Afsuski, yildan-yilga muhofazaga muhtoj bo'lgan turlar soni ko'paymoqda. Bu turlar sonini qayta tiklash uchun birinchi o'rinda har bir insonga o'simlik va hayvon turlarini umuman tabiatni muhofaza qilish, uni asrab avaylashni anglatmog'imiz lozim. Tabiatni asrab avaylash barchamizning burchimizdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitob"i 1- jild Toshkent 2009. Chinor ENK.
2. O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitob"i 2-jild Toshkent 2009 Chinor ENK.
3. O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitob"i 1- jild Toshkent 2019 Chinor ENK.
4. O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitob"i 2-jild Toshkent 2019 Chinor ENK.

5. H. Vahobov, P. G'ulomov, M. Mamatqulov, P. Baratov O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi O'zbekiston tabiiy geografiyasi Toshkent 2017
6. A. Abdukarimov, A. Gafurov, I. Abduraxmonova, J. Tolipova, M.Umaraliyeva, O.Ishankulov "Biologiya" Toshkent-2018.
7. A.S. To'xtayev, I.Z. Saparboyev, F. O'. Azimova, M.T Umaraliyeva, O'. Pratov Biologiya (Botanika) Toshkent O'zbekiston 2017.

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2024. – ____ b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to’plamda O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrdagi “O’zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-sonli Farmonida ko‘zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta’minlash maqsadida “Oriental Renaissance” MChJ tomonidan ta’sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 4-bo‘lim 7-soni o‘rin egallagan.

Mas’ul muharrir:
falsafa fanlari nomzodi, dotsent M. Qodirov

Ilmiy kotib:
J.B. Sulaymonov
SH.N. Pulatov
I.R. Ikramova

Texnik muharrir:
Sh.S.Jurayev

